

А. В. Кентій

ФОНД "УКРАЇНСЬКИЙ МУЗЕЙ У ПРАЗІ" ЦДАГО УКРАЇНИ ЯК СКЛАДОВА "ПРАЗЬКОГО АРХІВУ"

У травні 1988 р., у розпал горбачовської перебудови, до партархіву Інституту історії партії при ЦК Компартії України в атмосфері таємничості від Комітету державної безпеки УРСР надійшли у стані некомпактного розсіпу архівні матеріали під умовною назвою "Музей визвольної боротьби України в Празі". Зазначене зібрання в кількості 117 картонажів закордонного виробництва було передано до партархіву за описом, в якому містилися загальні анотації до складу документів кожного картонажу.

Про безсистемний характер побудови здавального опису та групування документів і матеріалів у кожному картонажі свідчать такі приклади. Так, у картонажі № 2 поряд з документами дирекції Українського музею в Празі за 1946-1948 рр. (до 1945 р. - Музей визвольної боротьби України) опинилося особисте листування бібліотекаря Української бібліотеки ім. С. В. Петлюри в Парижі І. Рудичіва за 1941-1942 рр. з Ольгою Петлюрою, іншими кореспондентами, а також матеріали редактора тижневика "До перемоги" органу Військової управи з формування добровольчої дивізії СС "Галичина" М. Островерхи за 1944-1945 рр. В іншому випадку матеріали підполковника армії УНР В. Филоновича, редактора військового часопису "Гуртуймось" (Прага), за 1922-1938 рр. виявилися розпороченими між картонажами № 30, 89 та ін. Це ж стосується й документів дирекції Українського музею в Празі, родини Антоновичів та інших фондозасновників.

В окремих випадках у анотаціях подавалися невірні відомості про хронологічні межі документів і матеріалів. Зокрема, в анотації до картонажу № 60 ішлося про наявність у ньому листування "активних українських націоналістів Коновальця Є., Сціборського М., Мартинця В. у 1929-1939 рр.". Натомість з'ясувалося, що згадане листування обмежувалося лише 1928-1930 рр. Ця неточність наштовхує на думку, що деякі матеріали могли бути вилучені ще до передачі їх на зберігання до партархіву.

Крім документів "Українського музею", у сховищах ЦДАГО було виявлено також шість картонажів із матеріалами української еміграції у Франції, загалом 75 папок (справ) компактного розсіпу, включаючи пресу та інші друковані видання. Однак встановити час надходження цих матеріалів до архіву, а також їх здавача не вдалося. Виявився відсутнім також опис або ж перелік згаданого зібрання.

До часу створення ЦДАГО України документи "Українського музею" перебували на таємному зберіганні, і, будучи недоступними для дослідників, не планувалися, між тим, до науково-технічного впорядкування. Перше ознайомлення з указаним комплексом відбулося вже наприкінці 1991 р., а в березні 1993 р. було затверджено "Робочу інструкцію зі створення фонду громадських об'єднань української еміграції та науково-технічної обробки матеріалів і документів, що його складають".

Укладачі інструкції відмітили, що фізичний стан багатьох документів через несприятливі умови їх зберігання в 50-70 рр. є незадовільним, паперова основа більшості з них - стара, низької якості. Для рукописних матеріалів характерні нестійкі барвники, чимало - й олівцевих, зі швидко згасаючим текстом. Вважалося, що всі документи (приблизно 117

тис. арк.) підлягають реставрації та ремонту, а значна частина (до 70%) - складній реставрації.

Передбачалося до науково-технічного впорядкування комплексу "Український музей" залучити трьох спеціалістів. Наукову систематизацію документів та формування справ планувалося провести за три роки, а реставраційно-па літурні роботи завершити впродовж двох. Умовний обсяг фонду обчислювався в одну тисячу справ.

Через різні обставини впродовж 1993 - першої половини 1997 рр. науково-технічне впорядкування документів "Українського музею" відбувалося надто повільно. Тому влітку 1997 р. дирекція ЦДАГО вирішила проведення цієї роботи покласти на одного співробітника, що цілком себе виправдало.

Початку науково-технічного впорядкування передувало уважне ознайомлення з працями С.Наріжного "Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами" (частина перша, Прага, 1942) та М. Мушинки "Музей визвольної боротьби України та доля його фондів" (Мельбурн, 1996), іншою науковою та мемуарною літературою, пов'язаною з добою визвольних змагань 1917-1920 рр., з життям та діяльністю української еміграції, її чільних діячів у 1920-1941 рр.

Незамінним посібником у роботі з документами і матеріалами "Празького архіву" стала "Енциклопедія українознавства" в 10 томах (Париж, Нью-Йорк, 1955-1984 рр.). Вміщені в ній відомості про українські державні, військові, громадські, наукові та інші установи і організації часів Центральної Ради, Директорії УНР, Української Держави П. Скоропадського, ЗУНР та на еміграції, а також персонального характеру мали велике значення для класифікації масиву матеріалів, ідентифікації фондозасновників - установ і осіб.

Виникла також потреба попереднього, вибіркового ознайомлення з усім комплексом матеріалів "Українського музею", їх складом і змістом. Вивчення згаданого зібрання засвідчило, що за своїм походженням це не лише матеріали "Празького архіву", а й документи української еміграції з Франції і частково з Німеччини. Крім того, частина документів була складена англійською, французькою, німецькою, італійською, польською, чеською та іншими мовами.

Хоч основу "Празького архіву" складають документи "Українського музею", поряд з ними, можливо, є й матеріали Українського історичного кабінету при МВС ЧСР, інших архівосховищ української еміграції на теренах Чехословаччини.

На першому етапі науково-технічного впорядкування матеріали було класифіковано й розібрано по трьох комплексах: документи установ і організацій, матеріали особового походження, друковані видання. Основу першого комплексу склали матеріали українських громадських організацій різного профілю й спрямованості - союзів, спілок, громад, товариств, наукових установ, навчальних закладів, а також частково - документи державних установ УНР і ЗУНР, включаючи Українську галицьку армію. До другого й третього комплексів були віднесені відповідно матеріали персонального характеру, преса та інші друковані видання.

Внутрішня систематизація документів і матеріалів здійснювалася в поєднанні номінальної, хронологічної, предметно-тематичної, алфавітної та географічної ознак.

Найбільші труднощі виникали з ідентифікацією документів особового походження, передусім листів, встановленням їх авторів, дат складання, адресатів тощо. Згадана робота проводилася, якщо це стосувалося рукописних матеріалів, шляхом виявлення особливостей почерків, вивченням реквізитів на конвертах та поштових листівках. Необхідно було враховувати форми звертання авторів до своїх кореспондентів, псевдоніми. Так, Голова Проводу ОУН Є. Коновалець у своїх листах до секретаря Проводу українських націоналістів (ПУН) В. Мартинця завжди звертався: "Дорогий Туратті!" (мається на увазі псевдонім В. Мартинця), а інший відомий діяч ОУН Р.Яри - "Дорогий редакторе!", оскільки В. Мартинець був редактором часопису "Розбудова нації".

Щодо самого В. Мартинця, то його листи до Є. Коновальця починалися, як правило, зі слів: "Пане полковнику!". Крім того, частину листів до В. Мартинця Є. Коновалець підписував одним зі своїх псевдонімів - "Віра", що є маловідомим сучасному досліднику. Отже, знання псевдонімів, форм звертання, а також аналіз змісту дали змогу ідентифікувати всі машинописні листи Є. Коновальця до В. Мартинця.

Особливо повчальною і в той ж час складною виявилася ідентифікація рукописних листів С. В. Петлюри за 1924-1926 рр., які були виявлені в особистих документах колишніх діячів УНР К. Мацієвича та В. Садовського. При цьому слід врахувати, що в анотаціях до матеріалів, складених ще в КДБ УРСР, прізвище С. В. Петлюри взагалі не згадувалося. І це пояснюється тим, що свої листи, наприклад, до К. Мацієвича, Симон Васильович підписував: "П.", додаючи: "Ваш душею", "З повагою" тощо.

Серед згаданих вище листів, які потребували встановлення авторства, був лист до К. Мацієвича від 19.04. без зазначення року і підписаний, як завжди, - П. Вивчення змісту цього листа, як і інших, схожих за почерком, дало підставу дійти висновку, що його автор за службовою ієрархією стоїть на одному щабелі або й вище за адресата, тобто К. Мацієвича. Підписати лист літерою "П" міг і інший діяч УНР, колишній прем'єр-міністр В. Прокопович, який також був одним із кореспондентів К. Мацієвича.

Розгадка крилася в останньому абзаці згаданого листа, де говорилося, що В. Прокопович виїздив до Женеви, де в той час мешкав тяжкохворий колишній міністр фінансів УНР П. Чижевський, а також повідомлення, що він до приїзду В. Прокоповича помер. Саме факт смерті П. Чижевського дав змогу встановити точну дату листа: 19 квітня 1925 р. Фактично, були й зняті сумніви щодо його автора - С. В. Петлюри. І це було підтверджено іншим листом С. В. Петлюри до К. Мацієвича, до якого була прикладена відповідь останнього на ім'я Симона Васильовича! Порівняльний аналіз почерків не викликав жодних сумнівів щодо авторства С. В. Петлюри.

Виникали проблеми й з ідентифікацією і класифікацією матеріалів, які належали таким спорідненим установам, як: Українська академічна громада в ЧСР (Прага) та Українська академічна громада при Українській господарській академії в Подєбрадах, а також існуючим при них мировим судам. Це ж стосувалося й сокільських організацій української еміграції: Товариство "Український сокіл" у Празі та "Український сокіл" у Подєбрадах.

Враховуючи, що кореспонденція, наприклад, дуже часто адресувалася Українській академічній громаді без зазначення - в Празі чи Подєбрадах, необхідно було уважно вивчати всі реквізити документів, передусім адреси на конвертах і листівках, підписи, добре знати керівних діячів і відповідальних працівників обох академічних громад, детально ознайомлюватися з текстом документів. Такого підходу доводилося дотримуватися і в роботі з іншими комплексами документів.

Питання розмежування документів довелося вирішувати й при опрацюванні масивів особистих матеріалів Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича та генерал-хорунжого В. Петріва. Було визнано доцільним виділити з цих масивів в окремі групи документи Президіальної канцелярії ЗУНР та Українського військово-наукового товариства в Празі.

За номінальною ознакою матеріали "Празького архіву" складають: протоколи і стенограми засідань конгресів, з'їздів, конференцій, загальних зборів, урочистих і жалобних академій (зібрань) української еміграції; звернення, відозви, заяви, резолюції, постанови, комунікати, обіжники громадських і професійних зібрань, керівних органів політичних партій і громадських організацій на еміграції, накази військових установ; звіти з діяльності, інформаційно-довідкові матеріали з міжнародних та внутрішніх питань життя і діяльності еміграції; офіційне та приватне листування, списки і анкети членів різних товариств, громад, спілок, особисті документи (паспорти, посвідчення, дипломи, членські картки) представників української еміграції, у тому числі щоденники й записники, творчі матеріали (рукописи, рецензії тощо), поштові листівки, візитні картки та інше, фотодокументи (переважно не анотовані). Серед матеріалів чимало чернеток, робочих проектів різних документів, їхніх фрагментів.

У процесі науково-технічного впорядкування згаданого масиву документів і матеріалів із розсипу було виділено 205 фондозасновників, у тому числі 129 установ і організацій. До опису № 1 внесено документи і матеріали українських установ і організацій - як тих, що діяли за часів визвольних змагань 1917-1920 рр., так і утворених на еміграції. Серед державних установ УНР, документи яких відклалися у фонді, - Закордонна експозитура кредитової канцелярії Міністерства фінансів УНР (1919-1923 рр.), посольство УНР в Австрії (1919-1923 рр.), Головна військово-судова управа УНР (1919-1921 рр.). У зазначених зібраннях привертають увагу відомості кредитової канцелярії МФ УНР про кількість виготовлених грошових знаків УНР у 1917-1922 рр., копія звіту економічного відділу канцелярії Директорії УНР "Продовольча політика РСФРР і УСРР" (1921 р.), лист Голови Ради народних міністрів УНР до міністерства юстиції про негайне розслідування і притягнення до відповідальності учасників єврейських погромів в Україні (17 квітня 1919 р.), реєстр справ, надісланих Особливій слідчій комісії для розслідування антиєврейських погромних дій, слідчі справи отаманів Й. Біденка, О. Козир-Зірки, О. Палієнка, І. Семесенка, інших вояків Армії УНР, звинувачених у погромах та мародерстві (1919-1921 рр.).

Значний інтерес становлять матеріали державних установ ЗУНР - Президіальної канцелярії Західно-Української Народної Республіки, представництв ЗУНР у Празі (ЧСР) та Канаді (1919-1926 рр.), Головної команди частин Української галицької армії в Чехословацькій Республіці (1918-1925 рр.). Серед них - меморандуми, звернення, заяви керівництва ЗУНР, українських громадсько-політичних організацій до Ліги націй, урядів держав Антанти стосовно польської окупаційної політики в Західній Україні, з вимогами визнання державного суверенітету ЗУНР (1919-1923 рр.), протоколи колегії уповноважених, засідань і конференцій у Диктатора ЗУНР Є.Петрушевича (1920-1923 рр.), звіти делегації ЗУНР про переговори з поляками у Варшаві 12 жовтня - 8 листопада 1919 р., висновки групи українських правників під проводом О. Бурачинського стосовно перегляду схваленого Антантою статусу Східної Галичини у складі Польщі (1920 р.), списки членів Виділу Української національної ради Східної Галичини і депутатів тимчасового Союму ЗУНР, членів Уряду ЗУНР (1919 р.).

Цінним джерелом є документи Організації українських націоналістів (ОУН) за 1928-1930 рр., які характеризують початок діяльності ОУН, роботу її керівного органу - Проводу українських націоналістів (ПУН). Серед них - матеріали наради членів ПУН 9-11 жовтня

1929 р. у Празі (звіти про діяльність ПУН, фінансового референта Проводу, адміністратора часопису "Розбудова нації"); стенограми нарад членів ПУН 9-12 жовтня, 26-27 грудня 1929 р. у Празі; протокол наради членів ПУН 14-15 квітня 1930 р. у Женеві; звіт заступника Голови ПУН М. Сціборського про I конференцію ОУН на західно-українських землях (далі - ЗУЗ) у лютому 1930 р., звіт провідника ОУН на ЗУЗ про роботу за станом на 3 квітня 1930 р.; листування секретаря ПУН В. Мартинця з Головою ПУН Є. Коновальцем та іншими членами Проводу ОУН (1930 р.).

У фонді "Українського музею" відклалися матеріали українських військових організацій на еміграції, в тому числі: Українського військового союзу (1923-1927 рр.), Союзу організацій бувших вояків Армії УНР у ЧСР (1924-1937 рр.), Товариства бувших вояків Армії УНР у Франції (1921-1938 рр.), Українського військово-наукового товариства у Празі (1931-1933 рр.), Клубу українських старшин імені генерал-поручника графа Григора Орлика в Парижі (1933-1936 рр.), Української спілки військових інвалідів у ЧСР (1919-1939 рр.).

Представлено й матеріали наукових асоціацій, товариств та інститутів української еміграції - I та II Українських наукових з'їздів у Празі (1926-1932 рр.), Товариства "Українська наукова асоціація в Празі" (1932-1939 рр.), Українського історико-філологічного товариства в Празі (1923-1945 рр.). Серед документів - статuti, регуляміни, програми, протоколи засідань, переліки, тези наукових доповідей і повідомлень, списки, формуляри, анкети і мандати учасників I і II наукових з'їздів: В. Кубійовича, І.Мазепи, Б. Мартоса, С. Наріжного, І. Огієнка, С. Русової та ін., протоколи засідань і звіти Українського історико-філологічного товариства за 1923-1945 рр.

Великою групою репрезентовані документи українського студентського руху на еміграції: Центрального союзу українського студентства (ЦЕСУС) за 1922-1937 рр., Української академічної громади в ЧСР (1920-1940 рр.), Української академічної громади при Українській господарській академії в Подєбрадах (1921-1932 рр.), Громади українських студентів-емігрантів у ЧСР (1922-1928 рр.), Союзу українських студентських організацій у Німеччині та вільному місті Данцигу (1922-1928 рр.), Українського студентського товариства "Зарево" в Берліні (1931-1941 рр.). Серед їх документів - матеріали Конгресу українського студентства земель України та еміграції в Празі (22 червня - 7 липня 1922 р.): статuti та регуляміни українських студентських товариств і громад; протоколи звичайних і надзвичайних з'їздів ЦЕСУС та матеріали до них за 1923-1933 рр., обіжники, комунікати, бюлетені Управи ЦЕСУС (1923-1928 рр.), звіти про діяльність українських студентських організацій у Австрії, Німеччині, Польщі, Чехословаччині, Західній Україні, інформаційно-довідкові матеріали щодо зовнішніх зв'язків українського студентства, його участі в роботі міжнародних студентських організацій.

Важливе значення має комплекс матеріалів українських спортивно-руханкових організацій на еміграції: Союзу українських пластунів-емігрантів у ЧСР (1922-1938 рр.), Українського руханкового товариства "Січ" при Українській господарській академії в Подєбрадах (1926-1928 рр.), Союзу українського сокільства за кордоном (ЧСР) за 1929-1940 рр., руханкових товариств "Український сокіл" у Празі та Подєбрадах за 1923-1939 рр. та ін.

До опису № 2 включено документи і матеріали українських державних, політичних, військових, громадських діячів, представників науки, культури і освіти, інших осіб, разом 76 фондозасновників. Найбільш широко представлені документи родини Антоновичів: Дмитра і Катерини, їхніх синів - Марка і Михайла, серед яких - листи від В. Біднова, І. Борща, В. Винниченка, М. Галагана, М. Грушевського, Д. Донцова, Д. Дорошенка, А.

Жука, Ю. Липи, В. Липинського, Є. Маланюка, І. Мірчука, Є. Онацького, Д. Чижевського, О. Шульгина та ін., членські картки, посвідчення особи тощо (1919-1945 рр.).

Серед особистих матеріалів колишніх міністрів УНР, викладачів Української господарської академії в Подєбрадах К. Мацієвича і В. Садовського зберігаються листи від С. В. Петлюри та його дружини Ольги (1920-1926 рр.), від полк. Є. Коновальця, А. Лівницького, О. Лотоцького, А. Марголіна, І. Огієнка, генерал-хорунжого В. Сальського, І. Фещенка-Чопівського, І. Шовгеніва, О. Шульгина, А. Яковліва та ін.

У зібранні документів колишнього Диктатора ЗУНР Є. Петрушевича відклалися офіційні документи Української національної ради Східної Галичини, Уряду ЗУНР, Української народної трудової партії, Головної команди частин УГА в Чехословаччині, протоколи засідань Тимчасової колегії Політичного центру Західної України за червень-серпень 1926 р., проекти правильників про Політичний центр Західної України та про Тимчасову колегію Західно-Української національно-визвольної революційної організації (ЗУНРО), яка виникла внаслідок розколу в лавах УВО; листи до Є. Петрушевича від колишніх членів Національної ради Східної Галичини і Уряду ЗУНР, громадсько-політичних діячів Західної України (1924-1940 рр.), від митрополита А. Шептицького стосовно долі Державного архіву ЗУНР.

Листи Голови Державного центру УНР А. Лівницького, генералів Армії УНР і УГА В. Змієнка, В. Курмановича, В. Куца, М. Омеляновича-Павленка, В. Петріва, В. Сальського, О. Удовиченка відклалися в особистих матеріалах підполковників Армії УНР В. Филоновича і В. Проходи. В них знаходимо цінні свідчення про життя, побут і працю української військової еміграції. Ця тема широко розкрита і в документах генерал-хорунжого В. Петріва (1921-1944 рр.).

До опису № 3 увійшли часописи, бюлетені, інші друковані видання української еміграції як з теренів Європи та Північної Америки, так і ті, що видавалися в Закарпатті, Північній Буковині та Західній Україні в 1919-1944 рр. Серед них - друковані органи ОУН "Український націоналіст" (1933-1935 рр.) та бюлетень Націоналістичної пресової служби (листопад-грудень 1939 р.); ЗУНР - "Український прапор" (1923-1928 рр.); Західно-Української національно-визвольної революційної організації - "Український революціонер" (1926-1928 рр.).

Завершення науково-технічного впорядкування фонду "Український музей у Празі", проведення реставраційно-палітурних робіт дозволять увести до наукового обігу чималий пласт цінних документів з новітньої історії України, більшість яких тривалий час не була відома сучасному дослідникові. Разом з тим, на порядку денному стоїть питання підготовки міжархівного покажчика документів і матеріалів "Празького українського архіву", окремі комплекси якого зберігаються як у державних архівах (а, можливо, і в інших сховищах) України, так і тих, що знаходяться за межами нашої держави, зокрема в Чехії.

Актуальною, на нашу думку, є й проблема повернення в Україну у вигляді копій тієї частини "Празького українського архіву", що, як відомо, зберігається в архівах Чехії. Це стосується, зокрема, документів Української військової організації, Західно-Української національно-визвольної революційної організації, Організації українських націоналістів (матеріали В. Мартинця) за 1920-1934 рр., які загалом збереглися в незначній кількості й мають виняткову наукову цінність.